

ناصر بخاری و متن انتقادی آثار او

س.ک قریانف

ناصر بخاری یکی از شاعران شناخته شده فارسی تاجیکی سده چهاردهم میلادی ماوراءالنهر است. از این سخنور شمار زیادی غزل، و اشعار مختلف و یک مثنوی به نام هدایتنامه در دست است. از مطالعه مثنوی هدایتنامه و غزل‌های ناصر بخاری استعداد و ابعاد دانش و توانایی شعری اش بروشنی آشکار می‌شود.

ناصر بخاری همانند بسیاری از شاعران کلاسیک زبان فارسی، در انواع و قالب‌های مختلف و گوناگون شعری طبع آزمایی نموده است. در دیوان اشعارش نمونه‌های تقریباً تمام انواع شعر کلاسیک را می‌توان مشاهده کرد. از این شاعر و سخنور در حدود ده هزار بیت شعر مختلف در دست است.

قدیم‌ترین منبعی که درباره ناصر بخاری معلومات به دست می‌دهد، تذکره الشعراء دولت‌شاه سمرقندی (سال تألیف ۱۴۸۶ م) است. دولت‌شاه سمرقندی در مورد ناصر بخاری چنین می‌نویسد: «به درویش ناصر بخاری که صاحب قلبی دوست‌داشتنی است رحمت باد، مردی فاضل بود و اشعارش خالی از حقیقت نیست. از سخنانش بوی فقر به مشام می‌رسد. او همیشه سیاحت می‌کرد و در لباس درویشی می‌گشت. او از مال دنیا به جز از کلاه نمدی، چین

(ردای آسترदार پنبه‌ای) و کتاب چیز دیگر نداشت.^۱

افزون بر آن، مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی در اثرش به نام بهارستان، امیرعلیشیر نوایی در اثرش محبوب القلوب، و ظهیرالدین محمد بابر در رسالهٔ عروضش، ناصر بخاری را در ردیف شاعران مشهور آن زمان یاد کرده‌اند. ادبیات‌شناسان و خاورشناسانی چون صدرالدینی عینی، باباجان غفورف، یان رپیکا و بریگینسکی در آثار و نوشته‌های خود ناصر بخاری را با خواجه حافظ شیرازی در یک ردیف ذکر نموده‌اند.

با وجود آن که ناصر بخاری و آثار او در تاریخ ادبیات فارسی جایگاه مناسبی را دارد، ولی آثار او، و به‌ویژه سروده‌های غنایی‌اش، آن‌گونه که لازم است، مورد مطالعه و پژوهش دانشمندان و پژوهشگران شعر و ادبیات قرار نگرفته‌اند. اما در این مورد می‌توان به دیوان ناصر بخاری که در سال ۱۳۵۳ ش به کوشش مرحوم دکتر مهدی درخشان در تهران چاپ شده است، اشاره کرد.

در نتیجهٔ تحقیقات و جست‌وجوهای علمی معلوم گردید که چهار نسخهٔ دستنویس دیوان ناصر بخاری در آرشیوهای مربوط شهرهای نمنگان، دوشنبه، تهران، سنت پترزبورگ، تاشکند، و نیز یک نسخهٔ خطی هدایتنامه در شهر باکو وجود داشته است. با نظر داشت نسخه‌های دستنویس موجود آثار ناصر بخاری امکان تدوین و آماده‌سازی متن بالنسبه کامل و درخور علمی و انتقادی آثارش موجود است.

در سطرهای زیرین این نبشته به گونهٔ کوتاه و مختصر به شناسایی و معرفی نسخه‌های دستنویس دیوان ناصر بخاری می‌پردازیم:

نسخهٔ نمنگان. این نسخهٔ دیوان با دیباچه‌ای مختصر آغاز می‌شود. بعداً اشعار حمد و ثنا در ستایش و نیایش پروردگار و نعت حضرت رسول اکرم (ص) آورده شده است. بعداً قصایدی در مورد اشخاص مشهور و مورد علاقهٔ شاعر چون مولانا شمس‌الدین محمد، خواجه صدرالدین، سلطان شیخ اویسی و دیگران به نظم کشیده شده و اشعار مختلفی که به مناسبت عیدها سروده شده جا دارند. پیوست به آن‌ها چهار ترجیع‌بند، سه مخمس، دو مثنوی و ده قطعهٔ مختلف آورده شده، بعداً از برگ ۱۱۲ تا برگ ۲۵۵ به ترتیب الفبا به تعداد ۴۶۰ پارچه غزل شاعر گنج‌نیده شده است. پس از آن هفت رباعی آورده شده است.

۱. دیوان ناصر بخاری چاپ تهران دارای ۶۳۹ غزل است که ۱۴۴ غزل جدید غیر از نسخه‌های ما در آن وجود دارد. ما در مجموع ۸۳ غزل جدید از نسخه‌های مورد استفادهٔ خود به آن اضافه کردیم که در جمع اینک این دیوان دارای ۷۲۲ غزل است. لازم به یادآوری است که در چاپ تهران از نسخه‌های نمنگان، تاشکند، ازبکستان - دوشنبه، و باکو استفاده نشده است.

در مجموع شمار اشعار دیوان بالغ بر هفت هزار بیت می‌شود.

این نسخه خیلی خوب نگهداری شده، در کاغذ کلفت خراسانی به خط نستعلیق کتابت گردیده است. اشعار در دو ردیف و در میان جدول خطوط با رنگ جلی نوشته شده است. دیوان دارای ۲۵۶ برگ بوده، در سال ۸۵۸ ق (۱۴۵۴ م) در شهر شیراز به دست خطاطی به نام محمود کتابت گردیده است.

در این دیوان دو رباعی وجود دارد که با این مطلع‌ها «به سنبلس آویختم از روی نیاز»، و «گر همچو من افتاده این دام شوی»، و غزلی با این مطلع:

هرگز نقش تو از لوح دل و جان نرود
هرگز از یاد من آن سرو خرامان نرود

این مطلع در دیوان همروزگار او، خواجه حافظ شیرازی که به سال ۱۳۲۰ ش (۱۹۴۱ م) در تهران به چاپ رسیده است، نیز دیده می‌شود. باید گفت که این رباعی‌ها در نسخه دستنویس دیوان ناصر بخاری، که در شهر باکو نگهداری می‌شود، نیز وجود دارد.

نسخه دوم. این نسخه در بایگانی مؤسسه خاورشناسی فرهنگستان علوم جمهوری تاجیکستان در شهر دوشنبه نگهداری می‌گردد. در دیوان نامبرده، غزل‌های ناصر بخاری در حاشیه دیوان نوشته شده است. در دیوان افزون بر غزل‌ها، مثنوی سروده شده در سال ۷۶۷ ق (۱۳۶۵ م) که آغاز آن وجود ندارد، و ترجیع‌بند، داده شده است.

نسخه در کاغذ کلفت خراسانی به خط نستعلیق کتابت شده است. هر برگ این نسخه با آرایش جداگانه و مختلف زینت داده شده است. پیرامون آن‌ها با رنگ درخشان جلادار به گونه جدول خط کشی شده است. چنان به نظر می‌رسد که دیوان دوباره صحافی گردیده، چون پستی آن تازه است. این دیوان در ماه مبارک رمضان سال ۸۵۰ ق (نوامبر - دسامبر ۱۴۴۶ م) کتابت گردیده است. دیوان دارای ۲۳۳ برگ بوده، در آن به تعداد ۲۹۲ پارچه غزل جا داده شده است.

باید گفت که ۱۷۸ پارچه غزل این دیوان در نسخه‌نمندگان نیز موجود است و ۱۱۴ پارچه آن را می‌توان غزل‌های تازه پیدا شده او شمرد. همچنین، معلوم گردید که نسخه دوشنبه نسبت به نسخه‌نمندگان حدود هفت هشت سال پیشتر کتابت شده است.

نسخه سوم. این نسخه دستنویس دیوان ناصر بخاری در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. نظر به معلومات محمدتقی دانش‌پژوه، در نسخه مذکور نزدیک به ۳۳۲۰ بیت از سروده‌های ناصر بخاری موجود است. آخرین غزل نسخه دانشگاه تهران با این

مصراع آغاز می‌شود: «ناصر اگر از درد بنالد عجیبی نیست.» این غزل در نسخه‌ای که از نمندگان پیدا شده، در برگ ۱۴۴ الف وجود دارد.

خط نسخه نستعلیق بوده و بر کاغذ اروپایی نوشته شده است. این نسخه به دست میرزا آغا محمدعلی بن حاجی نجفعلی همدانی به سال ۱۳۰۴ ش کتابت شده است.

نسخه چهارم. این نسخه در مؤسسه خاورشناسی فرهنگستان علوم سنت پترزبورگ نگهداری می‌شود. در دیوان مذکور به تعداد ۴۳ پارچه غزل ناصر بخاری وجود دارد. از شمار این غزل‌ها به تعداد ۲۵ غزل در نسخه نمندگان و هفت غزل در دیوان دوشنبه وجود دارد. باقی یازده غزل آن غزل‌های تازه یافت شده ناصر بخاری محسوب می‌گردد. در نسخه تاریخ کتابت و نام کاتب وجود ندارد.

نسخه پنجم. این نسخه دیوان ناصر بخاری در بایگانی مؤسسه خاورشناسی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان نگهداری می‌شود. در این نسخه به تعداد هجده غزل موجود است، که از جمله سیزده غزل آن در نسخه نمندگان، سه غزل در نسخه دوشنبه و یکی آن در نسخه سنت پترزبورگ وجود دارد. بنابراین، فقط یک غزل از این نسخه در نسخه‌های دیگر وجود ندارد و غزل تازه یافت شده است.

افزون بر اشعار غنایی شاعر، یک مثنوی او به نام هدایت‌نامه در بایگانی نسخ خطی مؤسسه خاورشناسی فرهنگستان علوم جمهوری آذربایجان در شهر باکو نگهداری می‌شود. اثر با دو شعری که در ستایش و حمد خداوند متعال سروده شده، آغاز می‌گردد. بعداً راجع به آفرینش جهان، سبب به نظر کشیدن اثر، و شناخت واقعی ذات باری تعالی سخن رفته است. این مثنوی در نسخه از برگ ۱۲ تا برگ ۲۸ نوشته شده است. همچنین، در نسخه شش قطعه و پانزده رباعی هم وجود دارد. مثنوی، قطعات و رباعی‌های نسخه در مجموع حدود ششصد بیت را تشکیل می‌دهند.

این نسخه خیلی زیبا کتابت گردیده و خوب نگهداری شده است. از همین سبب، در نمایشگاه بزرگی به خاطر نمایش آثار هنری دوره تیموریان که در سال ۱۹۶۹ م در شهر سمرقند دایر گردیده بود، این کتاب نیز به نمایش گذاشته شده بود.

خط نسخه به نستعلیق خیلی زیبا نوشته شده است. شعرها در صفحات در دو ستون نوشته شده و پیرامون آن‌ها با خطوط رنگی و زرحل جدول‌کاری گردیده است. تزئینات نسخه به هنر مکتب شیراز همانندی دارد. کتاب مجموعاً دارای ۳۲ برگ است. این نسخه در میانه ماه صفر سال ۸۶۴ ق (دسامبر ۱۴۵۹ م) توسط خطاطی به نام حمزه بن ابوبکر تابان کتابت شده، ولی در نسخه سال نوشتن مثنوی قید نگردیده است.

یک کپی از این نسخه به دست آمده بعداً با نسخه نامکمل دوشنبه مقابله گردید. تاریخ به نظم کشیده شدن مثنوی در نسخه دوشنبه چنین بود:

شد این برنامه بر نام میمون تمام ز سال عرب هفتصد و هفت [۴]
(ب ۲۲۶)

این نسخه مثنوی شاعر هم قدیمی بوده، و حدود شش سال بعد از نسخه نمنگان کتابت گردیده است.

پیش از آماده ساختن متن علمی و انتقادی دیوان ناصر بخاری، تمام نسخه‌های دستنویس موجود آن به گونه مقایسه‌ای مورد مطالعه، بررسی و پژوهش قرار گرفت. در این جریان، نخست تمام غزل‌های نسخه‌ها به ترتیب شماره گذاری شدند.

همچنین، نسخه‌های مورد استفاده بر اساس نخستین حرف الفبای لاتین چنین نامگذاری و مشخص گردیدند: نسخه نمنگان: A؛ نسخه دوشنبه: B؛ نسخه سنت پترزبورگ: C؛ نسخه تاشکند: D؛ نسخه باکو: E.

نتایج مقابله نسخ خطی دیوان به طرز غیر قابل پیش‌بینی‌ای مختلف و پیچیده بود. برخی از تفاوت‌های موجود میان نسخه‌ها را یادآوری می‌کنیم:

تفاوت میان نسخه‌ها محدود به چند واژه یا عبارت نبوده، بل گاهی حتی در مصرع‌های کامل نیز دیده شد. در مجموع شمار فرق‌ها در نسخه A به تعداد ۲۲۱۳، در نسخه B به تعداد ۱۸۵۸، در نسخه E به تعداد ۵۰۳، و در نسخه C به تعداد ۱۱۴ بوده است.

به گونه مثال، نسخه A از غزل شماره ۳۱ به تعداد سه بیت و از غزل شماره ۷۳ یک بیت افتادگی دارد. بیت‌های افتاده از روی نسخه B گرفته شد یا برعکس بعضی بیت‌ها از نسخه A گرفته شده در نسخه B تکمیل گردید. چنان‌که نسخه B از غزل شماره ۱۱۴ یک بیت، و از غزل شماره ۱۱۹ پنج بیت افتاده است. این بیت‌ها از نسخه A برگرفته شد. کمبودهای مصرع، ردیف‌ها و بعضی واژه‌های موجود در برخی از غزل‌ها به همین شیوه تکمیل شد. تفاوت‌های پیدا شده در جریان مقابله نظر به ویژگی‌های شعر کامل گردید.

چند بیت را به عنوان مثال ذکر می‌نماییم:

مباش در غم فردا و شاد باش امروز کس نداند امروز حال فردا را
(A، غزل ۱۷، بیت ۶)

واژه «امروز» از مصرع یکم در نسخه B افتاده است.

هر آن گدایی که در کوی ماهرویان رفت گدا مگوی که او در مقام سلطان است
(A، غزل ۷۶، بیت ۶)

در غزل ۲۶۸ نسخه B و غزل ۱۴ نسخه C واژه «ماهرویان» به گونه «خوبرویان» نوشته شده است. البته در این حال وزن خراب نشده است.

ز نخست قطره بودم ز غمت شدم چو دریا

به سرشک پُر ز گوهر بکنم کنار خود را

(A، غزل ۱۰، بیت ۲)

در غزل ۳۷ نسخه C کاتب واژه‌های «ز نخست» و «دریا» را فراموش کرده و از قلم انداخته است. همچنین، در مصرع دوم «خود را» به گونه «گذار خود را» نوشته شده است.

از نمونه‌های آورده شده در بالا بخوبی معلوم می‌شود که تفاوت‌ها و نارسایی‌ها بر خلاف سایر دستنویس‌ها در نسخه‌های دیوان ناصر بخاری خیلی زیاد و پیچیده است. از مقابله و جست‌وجوی نسخه‌های دست‌داشته، آشکار گردید که میان آن‌ها مجموعاً در حدود ۵۰۱۳ فرق وجود دارد. همچنین در متن اشعار، بیش از یکصد بیت، افزون بر بیست مصرع و نیز بیشتر از ۱۵۰ ردیف و واژه‌های مختلف از قید قلم کاتب افتاده است.

از نسخه‌های دیوان ناصر بخاری، نسخه A (نسخه نم‌نگان) نسبت به نسخه دیگر کامل‌تر و بهتر بوده، لذا در آماده ساختن متن علمی و انتقادی دیوان نسخه A اساس قرار داده شد. از نسخه‌های دیگر در آماده ساختن متن انتقادی دیوان هنگام مقابله و تصحیح اشعار استفاده گردید.

کتابنامه

- دولتشاه سمرقندی، تذکرة الشعراء، بایگانی نسخ خطی مؤسسه خاورشناسی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان، نسخه دستنویس شماره ۲۱۱۹.
- مولانا عبدالرحمان جامی، بهارستان، چاپ کانپور، هندوستان، ۱۹۰۳ م.
- میرعلیشیر نوایی، مجموعه آثار، ج ۱۳، نشریات فن، تاشکند، ۱۹۶۶ م.
- ظهیرالدین محمد بابر، رساله عروض (مختصر)، نشریات فن، تاشکند، ۱۹۷۱ م.
- ی. س. برگینسکی، از تاریخ ادبیات فارسی - تاجیکی، نشریات نوک، مسکو، ۱۹۷۲ م.